

УДК 94(477.73) “17”

Тетяна Якубова

СУЧАСНІ ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КАРТОГРАФІЧНОГО БІБЛІОТЕЧНОГО ФОНДУ ЩОДО ПОДІЙ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1735–1739 РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ НБУВ)

Анотація. У статті розглянуто маловідомі бібліотечні фонди Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського щодо участі української козацької старшини у російсько-турецькій війні 1735–1739 років, зокрема фонд французької літератури.

Ключові слова: історичні джерела, бібліотечний фонд, козацька старшина, фортеця Очаків, російсько-турецька війна.

Анотація. В статье рассмотрены малоизвестные библиотечные фонды Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского об участии украинской ка-

зацкой старшины в русско-турецкой войне 1735 — 1739 годов. В частности фонд французской литературы.

Ключевые слова: крепость Очаков, казацкая старшина, библиотечный фонд, исторические источники, русско-турецкая война.

Summary. In article are considered little-known library funds of Volodymyr Vernadski National Library of Ukraine about participation Ukrainian Cossack foremen in Russian-Turkish war of 1735–1739.

Key words: historical sources, library fund, Cossack the foreman, fortress Ochakov, Russian-Turkish war.

Сучасні історичні дослідження історико-культурних фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі — НБУВ), розпочаті в Україні після 1991 р., дали змогу виявити маловідомі історичні матеріали з історії Північного Причорномор'я та російсько-турецьких війн XVIII ст. Тривалий час участь представників славетних українських родин козацької старшини в російсько-турецьких війнах XVIII ст. було забутою сторінкою історії України. В радянські часи це питання обминалося офіційною історичною наукою та взагалі лишалося в тіні наукових пошуків науковців. У часах незалежної України історична наука повертається до питань ролі персоналій української козацької старшини в ключових подіях національної історії, зокрема російсько-турецьких війнах, які Росія вела протягом XVIII ст. з Османською імперією і завдяки яким отримала вихід до берегів Чорного моря та здобула статус сильної європейської країни. Цікавим для сучасної історичної науки залишається питання участі військового потенціалу з України в російсько-турецьких війнах, які принесли Росії визнання в Європі, а для України трансформацію козацьких традицій та формування на Україні нового прошарку — малоросійського дворянства.

Історичні події під фортецею Очаків та участь у них козацької старшини стало можливим дослідити завдяки маловідомим і численним історичним джерелам та історіографії з фондів НБУВ. Російсько-турецька війна 1735–1739 років завжди викликала значний інтерес серед істориків у Росії та Європі. Можливо твердити, що маловідомі бібліотечні фонди НБУВ містять і зараз значний масив нерозкритого історичного матеріалу щодо подій російсько-турецької війни 1735–1739 років в Україні, участі козацької старшини у військових компаніях під стінами турецьких фортець Північного Причорномор'я та Криму.

Маловідомі історико-культурні фонди НБУВ надають можливість поглибити історичні дослідження з питань історії Північного Причорномор'я (XV—XVIII ст.) та розширити знання з історії України в музейній справі. Музейна справа завжди була одним з провідних щаблів національної культури. Накопичення наукової інформації внаслідок сучасних досліджень бібліотечних, архівних фондів, безперечно, зумовить майбутнє оновлення багатьох музейних експозицій в Україні, адже сучасна експозиція воєнно-історичного музею в м. Очаків потребує оновлення та реконструювання. Її складові частини створювались в

радянських часах під впливом марксистсько-ленінської ідеології в історичній науці, й тому події історії України висвітлені недостатньо. Потребують поглиблення та наукового оновлення такі розділи експозиції: польсько-українсько-російсько-турецькі відносини XV—XVIII ст., історична біографія гетьмана І. Мазепи в часах історичних подій під фортецею Очаків у XVII—XVIII ст., відступ Карла XII та І. Мазепи від Полтави до Очакова у 1709 р., участь української козацької старшини в російсько-турецьких війнах XVIII ст. та історія міста-фортеці Очаків. Окрема частина експозиції має бути присвячена вітчизняним та зарубіжним історикам, у працях яких висвітлено історію міста-фортеці Очаків, та рідкісним стародруківаним картам, на яких зображені територія Північного Причорномор'я та місто-фортеця Очаків у XVI—XVIII ст. Матеріал статті надає історичну інформацію для майбутнього реконструювання експозиції воєнно-історичного музею в м. Очаків з урахуванням результатів сучасних історичних досліджень маловідомих фондів НБУВ.

Тривалий час маловідомим для науковців залишався франкомовний фонд НБУВ. Однією з перших українських науковців розпочала дослідження франкомовного фонду НБУВ на початку XXI ст. кандидат історичних наук Р. С. Кириченко, яка походила із старовинного козацького роду, в якому були козацькі полковники. Батько дослідниці тривалий час ретельно збирав і зберігав у приватній колекції різні документи козацької доби. Кириченко була гуманітарієм європейського рівня, вільно володіла європейськими мовами. Під час перебування в Парижі та праці над французькими бібліотечними каталогами їй вдалося вдосконалити знання французької мови та набути європейський досвід роботи з франкомовними історичними джерелами. Дослідниця присвятила історико-культурним фондам франкомовної україніки НБУВ дисертацію “Франкомовна україніка кінця XVII — початку XX ст. у бібліотечних колекціях України: походження, склад, зміст, історико-книгознавча реконструкція” (2005). Значну частину цієї унікальної наукової роботи присвячено французьким джерелам та Північному Причорномор'ю у XVIII ст. [1].

Франкомовний фонд НБУВ зберігає унікальну працю генерала Х. Манштейна, його мемуари про Росію та російсько-турецькі війни XVIII ст. Мемуари генерала Х. Манштейна — ад'ютанта фельдмаршала Б. Х. Мініха містять дві унікальні карти фортеці Очаків часів військової компанії 1737 р. Ці унікальні картографічні джерела, складені генералом Х. Манштейном, були надруковані у Франції після подій російсько-турецької війни 1735—1739 років. У франкомовному фонді НБУВ зберігається декілька примірників мемуарів генерала Х. Манштейна, з різним роками видання у Франції.

Манштейн зазначає, що найвизначнішою подією протягом 1737 р. була облога Очакова турками в жовтні 1737 р. Турецьким військом командував бендерський сераскир Алі-паша. До турецького війська входили й кримські татари, очолювані кримським ханом Бенглі-Гіреєм. У своїх мемуарах Манштейн вміщує карту міста-фортеці Очаків під час облоги його турками у жовтні 1737 р., де латинськими літерами позначено найважливіші військові об'єкти: *A.* Місто Очаків. *B.* Нижня частина міста. *C.* Траншеї і підкопи турків. *D.* Редут фельдмаршала, який турки атакували і штурмували кілька разів. *E.* Редут самаритянина, зайнятий турками. *F.* Каланча, або стара башта з бастіонами. *I.* Окоп, викопаний росіянами під час облоги. *H.* Шляхи сполучення, прокладені під час облоги для підтримки редутів. *Y.* Казарми, новозбудовані. *L.* Підкопи, які турки перескочили 28. X. 1737 р. перед генеральним штурмом. *M.* Підкопи, які перескочив генерал Штофельн. *N.* Генеральний штурм турків і татар. *O.* Табір турків. *P.* Табір татар. *Q.* Галери турецькі. *R.* Російський флот.

У першому томі мемуарів генерала Манштейна є карти країн Європи. Їх 10: план міста Данциг, Криму. Перекопу, Очакова, міст Фінляндії тощо. На карті-плані фортеці Очаків генерала Манштейна у 1737 р. окремо латинськими літерами позначено всі важливі фортифікаційні споруди фортеці у 1737 р. На плані міста Очаків, взятого росіянами в 1737 р., такі позначки: *A.* Старе місто з фортецею. *B.* Бічні укріплення. *C.* Рови, канали зроблені у 1736, 1737 роках. *D.* Мости міста, які служили вхо-

дом. *E.* Порохові склади, підірвані під час облоги. *F.* 15 галерей, що вели у підкоп і які хотіли підірвати. *H.* Склади, що охоронялися [2].

Напередодні бойових дій 1737 р. фортеця Очаків мала 3 ряди огорожі, рови, бастіони, редути та батареї. Зовнішня огорожа – мурований земляний вал завдовжки 3 км; внутрішня – зубчаста кам'яна стіна. Замок оточений кам'яною стіною з баштами [3].

На цих картах латинськими літерами позначені головні споруди фортеці Очаків під час військової компанії 1737 р. російсько-турецької війни. Карти генерала Манштейна та опис фортеці турецьким мандрівником Евлія Челебі у XVII ст. свідчать про те, що розташування головних споруд фортеці фактично не змінилось протягом двох століть.

Малодослідженим щодо подій російсько-турецьких війн у Північному Причорномор'ї тривалий час залишався фонд картографії НБУВ. Фонд картографії НБУВ є єдиним в Україні спеціалізованим депозитарним фондом картографічних видань. Східні, правобережні регіони України знайшли своє відображення в картографічних документах фонду НБУВ, виданих у Російській імперії XVIII–XIX століттях, коли в Росії було налагоджено картографічну службу на державному рівні. Універсальний картографічний фонд НБУВ складається з 46 тис. одиниць зберігання. Бібліотечну збірку історичних карт присвячено подіям російсько-турецьких війн. Вона надає можливість визначити головні споруди фортеці Очаків, територію проведення військових операцій навколо фортеці Очаків у 1737 та 1787 роках. Серед унікальних картографічних джерел — “План фортеці Очаків. 1737 р.”, “План Очакова. 1737 р.”, “План фортеці Очаків 1737 р. Марш російської армії над Очаковом”, “Злиття гирла П. Бугу. 1788р.”, “План спалення турецьких кораблів флотилією під командою Принца Насау де Сігена. 1 липня 1788 р.”, “План облоги Очакова в 1788 р.” [4]. На цих картах можливо дослідити території мусульманських і християнських поселень навколо міста-фортеці Очаків на території Кінбурнської коси у XVIII ст. Більшу частину християнських населених пунктів становили зимівники української козацької старшини.

Особливу увагу привертає “План знаменитої фортеці Очаків в часи боїв в липні 1737р. росіян під командуванням фельдмаршала Мініхазтурками. Санкт-Петербург. XVIII ст”. (Plan veritable de la fameuse Forteresse D'Oczakow... S Petersbourg [18 ст.]). На плані є дві легенди, написані французькою та німецькою мовами. Франкомовні позначення споруд фортеці Очаків зроблено інженером Капітом, написи на карті німецькою мовою — інженером Гауптманом. Легенда французькою мовою дає такі позначки: *A.* Замок. *B.* Табір мурзи. *C.* Табір сераскира. *D.* Арсенал. *E.* Табір яничарів. *F.* Порт. *G.* Міни.

У бібліотечних фондах НБУВ зберігається стаття сучасного українського тюрколога, дослідника з Одеси Олександра Середи “Перебування козацького війська в гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 року)”, яка надрукована у восьмому номері наукового збірника “Україна в Центральносхідній Європі” (2008). Автор стверджує, що навколо фортеці Очаків налічувалось до чотирьох передмість як християнських, так і мусульманських. Одна з фортець на східній околиці Очакова — Хасан Паша Паланка — знаходилась на місці сучасного селища Чорноморка. Варто зазначити, що зображення місцевості навколо фортеці Очаків, територій козацьких поселень на старовинних картах з фонду картографії НБУВ цілком підтверджують і доповнюють новою історичною інформацією результати сучасних тюркологічних досліджень щодо історії Північного Причорномор'я та міста-фортеці Очаків. Автор статті досліджував османський документ, що зберігається в Орієнтальному відділі Народної бібліотеки ім. Св. Кирила і Мефодія в Софії (Болгарія). Документ має назву “Доклад Очаківського Мустафи Паші та очаківського кадія про відправку за наказом султана зерна для очаківських козаків (2000 кінноти), які були на турецькій службі”. В документі зазначалось, що борошно знаходилося в Акермані. За наказом султана борошно мали повантажити на кораблі, відправити в Очаків і передати комендант-паші фортеці та за його наказом передати громаді козаків, не допустивши втрати. З цього приводу був виданий височайший фір-

ман від 02.02.1712 р. У наведеному автором статті тексті османського документа цікавою є інформація щодо представництва козацької громади на шариатському суді в Очакові, як-от: “Гетьман Хіречко, Петре, Ішкренсеке, Корсет і Андрій толмач. Які є представниками Гетьмана Кошового”. Передусім привертають увагу посади, зазначені при іменах: гетьман кошовий, гетьман, толмач. Якщо “толмач” вживається як у турецькій, так і в українській мові зі значенням — перекладач, то “гетьман кошовий” чи просто “гетьман” використовується скоріше на позначення військової посади “отаман”. Події 1709 р., пов’язані зі смертю Івана Мазепи, призводять до переселення частини запорозьких і гетьманських козаків з Гетьманщини і Запоріжжя в пониззя Дніпра. Саме ці об’єднані загони козаків з Гетьманщини і Запоріжжя в османських документах називають “Барабаш і Поткали козаки”.

Варто зауважити, що фортеця Очаків уже в перших десятиліттях XVIII ст. стала тим турецьким центром, де осідали представники козацької старшини, які перейшли після подій 1709 р. у турецьке підданство на територію округи міста-фортеці Очаків. Можливо припустити, що в часи російсько-турецької війни 1735—1739 років на території округи фортеці Очаків також знаходились поселення козаків, які були на службі в Османській імперії [5].

Європейські джерела з фондів НБУВ свідчать, що представники козацької старшини перебували на території міста-фортеці Очаків фактично протягом усього XVIII ст. Є підстави стверджувати про активну участь козацької старшини у військових операціях навколо фортеці Очаків цього часу. Це пояснюється передовсім бажанням української козацької старшини отримати дворянство в Російській імперії за військові заслуги у війнах з Туреччиною у Північному Причорномор’ї.

У праці “Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття” [6] зазначені прізвища найвідоміших представників козацької старшини, які брали участь в Очаківській військовій операції 1737 р. Список старшини від 1763 р. Сумського полку подає прізвище хорунжого Ігната Митюріна. На військову службу хорунжий всту-

пив 1 травня 1729 р. У документі зазначено, що хорунжий мав освіту, був грамотним, умів писати. Брав участь у поході Саратовському, в караулах на Українській лінії, у взятті міст Перекопа, Козлова, Бахчисарая, Очакова. У віці 51 року вийшов у відставку. Жив у відставці в Сумському полку в с. Ворожбі Сумській [6].

Відомості Сумської канцелярії надають ім’я капітана Сумського полку полкового судді Олександра Парафеевського. Історичні дані про капітана містяться в документі від 20 червня 1765 р. “Іменний список” 1) Острозького, Ізюмського, Харківського, Охтирського слобідських козацьких полків. Олександр Парафеевский в 1735 р. був у Кримському поході, в поході проти ногайської орди біля р. Белозерки. У 1736 р. брав участь у баталії при Чорній Долині, біля Коновчика, на підходах до Перекопу, в баталії біля Солоного озера. За військову службу в 1735—1736 роках за атестатом генералом і кавалером П. О. Румянцевим був призначений сотником. 3 лютого 1737 р. після указу імператриці про реорганізацію військ та залучення до російської армії українських козаків, Олександра Парафеевського було призначено до роти за поручика в 1737 р. Олександр Парафеевський був в Очаківському поході і під час нападу на кварталістрів під командою генерал-кварталістра Фермера. Під час атаки турків і татар від спалаху трави навколо малої військової команди були ушкоджені у О. Парафеевського ліва щока і ліве око. За військові заслуги в Очаківському поході 11 серпня 1737 р. став полковим кварталістром. В Очаківському поході перебував ще шість місяців. У 1738 р. знаходився в кордрезерві на Українській лінії, через два місяці в Дніпровському поході. В 1739 р. брав участь у Молдавській кампанії, в генеральній баталії біля Ставучан, під час взяття Хотина. У книзі “Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772—1781 р.р., “Описаніє” ніжинської шляхти 1784 р.” надано відомості про участь української шляхти у військовій компанії 1737 р. У 1780 р. складено “Сказку сина померлого значкового товариша Івана Савича Щерби”. Іван Савич Щерба почав служити як значковий товариш з 1732 р. Був у походах під Кримом, Очаковом [7].

В українській літературі XVIII ст. відображено історичну участь козацтва в складі військ фельдмаршала Б. Х. Мініха під час російсько-турецької війни 1735—1739 років. “Героїчні стихи о славних воєнних дійствах войск запорозьких” вперше надруковано в журналі “Київська старина”, 1881, Т. XXXII. Ім’я автора розшифрував Ю. Тихоновський (очевидно, автор “Героїчних стихів” Іоан (Іван) був священником чи ієромонахом, який користувався літописом Григорія Граб’янки, “Хронікою польською, “Літописом древнім”. Поетичний твір “Реляція фельдмаршала Мініха” ввійшов до складу “Героїчних стихів”. Текст “Реляції” розповідає про перемоги російської армії в

російсько-турецькій війні 1735—1739 років, участь українського козацтва у військовій кампанії під Очаковом та називає штурм фортеці Очаків як одну з яскравих перемог [8; 9].

Історичні дослідження маловідомих історико-культурних фондів НБУВ потребують майбутніх пошуків у різних напрямках, які полягають передусім у виявленні невідомих для широкого кола дослідників вітчизняної та зарубіжної історіографії картографічних матеріалів, що дають змогу широко презентувати історію України, зокрема Північного Причорномор’я, та біографії української козацької старшини в часах російсько-турецьких війн XVIII сторіччя.

Література:

1. Якубова Т. А. Сучасні історичні дослідження історико-культурних фондів НБУВ та їх виховна функція/Якубова Т. А. //Українська освіта у світовому часопросторі. Матеріали Третього Міжнародного конгресу. 21–22. 10. 2000 р. – К., 2009. – С. 395–396.
2. Manstein Christoph Hermann de, le général. Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie. T. 1. // Christoph Manstein. – Lyon: Bruyset, 1772. — XLW, 366 p.: plan:c.
3. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736—1739 гг. Первые три года войны /Байов А. — СПб., 1906. — 393 с.
4. Якубова Т. А. Маловідомі картографічні фонди НБУВ що до вивчення історії фортеці Очаків та Північного Причорномор’я / Якубова Т. А. // Науково-практична конференція “Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства”, 12 листопада 2009 р. — Львів, 2009. — С. 159—161.
5. Серета О. Перебування козацького війська в гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 року) / Серета О. // Укра-
- іна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) — К., 2008. — С. 337—350.
6. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття. / уряд. С. Потапенко. — Х.: Райдер, 2008. — 496 с.
7. Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772—1781 рр., “Описание” ніжинської шляхти 1784р. / уряд. та вступ. ст. І. Ситого. — К.: Темпора, 2008. — 232 с.
8. Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. Дожовтнева українська література / уклад.: Дзевєрін І. О., Бажан М. П., Гончар О. Т., Григор’єв Ю. Е., Дончик В. Г. та ін. — К.: Наукова думка, 1983. — 694 с.
9. Якубова Т. А. Північне Причорномор’я в музейній справі України. На матеріалах історичних досліджень історико-культурних фондів НБУВ (XVIст.)// Т. А. Якубова / Могилянські читання 2008. Збірник наукових праць. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. — К., 2009. — С. 447—455.